

15.06.2018

№1/6-02.50

ВІДЗИВ

офіційного опонента на дисертацію **Чучаліна Олександра Петровича** «*Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і Православної церкви (1920-1930-х рр.)*», представлену на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

На сучасному етапі розбудови незалежної та суверенної Української держави винятково важливим є переосмислення багатьох проблем нашої історії, які ще донедавна розглядалися винятково під негативним кутом зору, піддавалися фальсифікації, або ж взагалі замовчувались. Досягнення на початку 1990-х років реальної свободи віросповідань і будівництво демократичної держави привели до активізації вивчення релігійних рухів, різних течій православ'я та державно-церковних відносин у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Проте у колі недосліджених, чи малодосліджених питань залишається історія окремих єпархій в умовах становлення та розквіту ленінсько-сталінської тоталітарної системи, її братовбивчої політики й антирелігійного шабашу. Глибокий і вдумливий аналіз різних аспектів поданої теми дозволить відшукати шляхи виходу із складної релігійної ситуації, що склалася в Україні у 1990-х роках і триває до сьогодні. Особливого значення набуває у даному плані вивчення державно-церковних відносин та їх вплив на внутрішні трансформації конфесій, та, особливо, українського православ'я.

Також урахування власного історичного досвіду у взаємовідносинах держави і православної церкви допоможе уникнути численних помилок при виробленні та реалізації законів, законодавчих актів і нормативних документів, що стосуються діяльності релігійних організацій.

Слід відзначити, що рецензована дисертація виконувалася у рамках наукової проблематики кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Історико-регіональні

аспекти історії України» (номер державної реєстрації 0116U004805). При чому особистий внесок автора полягає у постановці й обґрунтуванні проблеми історії Київської єпархії 1920-1930-х років через призму державно-церковних відносин та її самостійне вирішення у комплексному вигляді.

Враховуючи ступінь вивченості зазначеної проблеми, автор поставив метою свого дослідження комплексне вивчення становища та діяльності Київської єпархії Російської православної церкви в умовах суспільно-політичних процесів 1920-1930-х рр. У відповідності з метою у дисертації сформульовано такі завдання:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в історіографії, критично оцінити її з позицій сучасного розвитку історичної науки;

- виявити, систематизувати та проаналізувати джерельну базу дослідження, розкрити теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи;

- проаналізувати стан і розвиток державно-церковних відносин 1920-1930-х рр. на прикладі Київської єпархії;

- дослідити церковно-територіальну організацію та структуру управління Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин;

- визначити засади радянської державної політики щодо церковного майна в межах Київської єпархії;

- розкрити становище православного духовенства Київської єпархії в умовах взаємин держави та церкви й атеїстичної пропаганди;

- з'ясувати наслідки радянської державної політики для Київської єпархії.

Аналіз дисертації, її основного змісту дозволяє зробити висновок, що в основному з поставленими завданнями О.П. Чучалін справився успішно. Він ґрунтовно та критично проаналізував наукову літературу зі

своїї теми, виділивши три групи: радянська історіографія (1920-1991 рр.), сучасна українська історіографія та зарубіжна наукова література, що дозволило йому аргументувати свою тезу про недостатність наукового дослідження зазначеної проблеми та її концептуальні підходи до її вирішення тривалий час були зовсім іншими.

Звертає на себе увагу джерельна база дисертації, яка складається з різноманітних документів і матеріалів, як друкованих, так і архівних. Використані документи 19 фондів 5 архівосховищ України – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву м. Києва, обласних держархівів Києва і Черкас, статистичні матеріали, радянська та церковна періодика тощо, при цьому значна частина документів введено до наукового обігу вперше. Джерела належним чином класифіковані за видовою ознакою (окремі зауваження озвучені нижче). Слід зазначити, що джерельна база дисертації цілком достатня для виконання поставлених завдань. Основні положення та висновки дослідження здобувача базуються на об'єктивних історичних даних, які не викликають сумніву в їх достовірності.

Важливе місце у дисертації О.П. Чучаліна займає підрозділ 1.3. – «Методологія дослідження», де обґрунтовано принципи, наукові підходи та методи історичного пізнання, здійснено тлумачення термінів, безпосередньо пов'язаних з темою роботи.

Основне завдання офіційного опонента – визначити, що нового вніс дослідник в історичну науку, як він розв'язав конкретну поставлену проблему.

По-перше, дослідник створив перше у вітчизняній історіографії комплексне спеціальне дослідження, яке присвячене проблемі історії

Київської єпархії у міжвоєнний період. При цьому єпархіальне життя розглядається у розрізі державно-церковних відносин. Автор зосереджує свою увагу на трьох основних векторах: державна політика по відношенню до православ'я, соціальний аспект єпархіального життя (становище духовенства, репресії) та економічна складова державно-церковних відносин (вилучення цінностей, закриття храмів, ліквідація монастирів).

По-друге. Позитивним, на думку рецензента, є те, що при аналізі здобутків історіописання, автор не став переписувати вже зроблений аналіз радянської чи зарубіжної історіографічних традицій, а майже відразу перейшов до ґрунтовних праць сучасної української історіографії. Це дало змогу зосередитися на головних результатах у створенні картини історичного розвитку Київської єпархії міжвоєнного періоду.

По-третє. Обґрунтування висунутої концепції потребувало залучення великої кількості конкретного фактичного матеріалу, який був добутий в архівах, друкованих виданнях минулого століття, подекуди вперше введений до наукового обігу. Особливе місце у цьому плані займають архівні документи, якими автор дуже вміло оперує, підводячи фактичний матеріал на підтвердження власних позицій з того чи іншого питання.

По-четверте. Детально розглянуто адміністративно-територіальну структуру Київської єпархії, прослідковано зміни її меж у розглянутий період, причини та наслідки зазначених змін тощо, що надало можливості більш глибокого розуміння процесів, що відбувалися у єпархіальному житті Російської православної церкви на Київщині під тиском державних трансформацій.

По-п'яте. Застосовано один із популярних на сьогодні в українській історичній науці методів – біографічний. По тексту (с. 85-99) зустрічаємо

життєві нариси архієпископів та єпископів, біографічні довідки та долі пересічного духовенства (с. 147-163) Київської єпархії. При цьому автор не лише доповнює окремі біографії діячів Російської православної церкви, а й інколи навіть відтворює їх на основі першоджерел. Протягом усього дослідження автор вів мову про особливу роль особистості в історії РПЦ. Що не просто доводить про високу роль особистості в історії, а й оживляє її, наповнює сухі факти живими людьми.

По-шосте. Деталізовано розкрито такий складний момент в історії конфесій на підрадянському просторі, як вилучення церковних цінностей (с. 104-123), вказано спроби спротиву вандалістським діям більшовицьких комісій і репресивні дії радянських спецслужб у даній кампанії.

Таким чином, значна частина одержаних результатів є новими, що свідчить про значний внесок здобувача в історичну науку. Одержані дисертантом результати є важливими, значущими та можуть знайти застосування у подальших наукових пошуках з метою вивчення історії православної церкви в Україні та місця і ролі її духовенства. Практичне значення дисертації полягає у тому, що конкретний фактичний матеріал, її основні положення та результати, методологічні підходи можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, історії церкви в Україні, народознавства, релігієзнавства, підготовці спецкурсів, при написанні курсових і дипломних робіт, у краєзнавчій роботі, при оформленні стендів музеїв і виставок. Крім того, слід відзначити, що дисертація написана хорошою українською літературною мовою, хоча інколи у ній трапляються помилки.

Зауваження опонента зводяться в основному до побажань чи визначення дискусійних моментів та окремих недоліків.

1. У вступі треба було уточнити, що автор досліджує Київську єпархію Російської православної церкви саме тихонівського напрямку,

адже інші Київські єпархії православної церкви (УАПЦ, УПАЦ) мали свої особливості внутрішньоцерковного життя та взаємин з радянською системою.

2. На наш погляд, дисертант занадто сміливо подав у науковій новизні як «вперше» низку тез. Так, наприклад, ним *«вперше встановлено особи єпископів, які керували Київською єпархією або тимчасово виконували обов'язки керуючих архієреїв»* (с. 24). А що, до цього ці особи були невідомі?, адже біографічні нариси багатьох із них давно вже опубліковані. Коректніше було б віднести даний здобуток до підрозділу «уточнено» чи «набуло подальшого розвитку» наукової новизни.

3. Невірним є твердження у науковій новизні про те, що *«введено до наукового використання значний масив документальних джерел та матеріалів періодики»* (с. 24), адже це не може бути новизною, оскільки це спосіб досягнення істориком поставленої мети та вирішення завдань дослідження.

4. На жаль, рецензент не побачив ні у висновках, ні по тексту такої позиції наукової новизни як *«поглиблено знання про регіональні особливості релігійного життя міжвоєнного періоду»* (с. 25), оскільки дисертантом не проведено порівняльного аналізу з іншими єпархіями. А чому?, адже можна було використати праці українських дослідників, присвячені регіональній проблематиці (С. Жилюк – Волинська єпархія, О. Галамай – Подільська єпархія, О. Татарченко – Херсонська єпархія, О. Бойко – Катеринославська єпархія і т.д.).

5. У поділі джерел на групи (с. 47-48) бажано було б виокремити групу джерел внутрішньоцерковного походження, оскільки ці документи з невідомих причин автором нікуди не віднесені, хоча він їх і використовує (наприклад, фонд «УАПЦ» з архіву ЦДАВО України чи «Київська єпархіальна рада» у ДАКО).

6. Чомусь поза увагою автора опинилася Київська губернська газета «Пролетарська правда», яка багато уваги присвячувала різним аспектам життя Православної церкви у Київській єпархії, особливо вилученню церковних цінностей (1922 р.), розколу РПЦ (1922-1923 рр.), православному духовенству (особливо зреченням від релігії) та закриттю церков і монастирів (1924-1930 рр.). Це особливо важливо у розрізі аналізу офіційної позиції радянської влади по відношенню до православ'я.

Не використав дисертант і церковної офіційної преси – обновленських журналів «Голос православної України» і «Православний благовісник», журналу УАПЦ «Церква й Життя» тощо, які на своїх шпальтах розкривали і події своїх опонентів – РПЦ.

7. Оскільки тема розглядається у вузьких територіальних рамках, то необхідно було б провести більш глибоку роботу з пошуку неопрацьованих раніше джерел, особливо внутрішньоцерковного походження. У даному розрізі бажаним було б використання центральних державних архівів Російської Федерації. Особливий інтерес представляє фонд «Канцелярія патріарха Тихона і Священного Синоду», що зберігається у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. Даний фонд містить і низку справ Київської єпархії періоду 1920-1925 рр.

Також необхідно було б звернути увагу на Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (м. Київ), де зберігається такий цінний фонд з досліджуваної проблеми як особовий фонд Д.І. Богдашевського, єпископа Канівського та ректора КДА (ф. 191), де відклалися документи з історії Київської єпархії 1920-х років.

Певний інтерес становлять матеріали фонду Й. Кречетовича, що зберігається у Кримському республіканському архіві. У фонді зберігається листування з українським єпископатом, так як

Й. Кречетович листувався з багатьма духовними сучасниками; його нотатки та промови. Дані документи дали б більш широке уявлення про сприйняття тогочасних подій з точки зору саме духовенства.

8. Рецензент категорично не згоден із твердженням, що «у 1920-х рр. саме діяльність Всеукраїнської антирелігійної комісії стала головною причиною розколу православ'я та появи нових церковних течій» (с. 79). Адже вже давно доведено сучасною історичною наукою, що розколи мають набагато глибше та розгалуженіше коріння, аніж бажання якихось «таємних органів». Адже схизматизм був характерний для християнства ще з перших віків його існування. А в нашому випадку, органи ЧК-ДПУ-НКВС лише скористалися внутрішніми протиріччями (соціальними, національними, економічними), які давно вже визріли у середовищі духовенства.

9. На с. 95 і далі здобувач згадує про «таємні» висвячення єпископату протягом 1920-х років, але не пояснює чому вони були таємними. Хотілося б почути пояснення з цього приводу під час захисту.

10. Автор виділяє три етапи «антихрамової кампанії» (с. 124, 145), але не пояснює чому саме такі, зазначені у праці, хронологічні рамки цих етапів. Хотілося б почути їх обґрунтування.

11. У додатках бажано було б вмістити не лише таблиці, а й діаграми, які б наочно показали динаміку змін у православному духовенстві та церковній структурі, зміни матеріального становища духовенства, закриття церков і монастирів тощо.

Однак, зазначені зауваження щодо недоліків, упущень носять частковий характер, вони аж ніяк не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Дослідження **Чучаліна Олександра Петровича «Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і Православної церкви (1920-1930-х рр.)»** є завершеною працею, в якій одержані науково обґрунтовані результати про інституційний розвиток

Київської єпархії у міжвоєнний період; становище духовенства та політику більшовицького режиму щодо цього стану; визначено правовий статус РПЦ тощо. Основний зміст дисертації викладено у 20 наукових статтях, 9 з яких вміщені у фахових виданнях.

Зміст автореферату ідентичний змісту дисертації.

Дисертаційне дослідження виконане на високому науково-теоретичному рівні, основні його положення є новими та науково обґрунтованими, які у сукупності розв'язують важливу наукову проблему, що має суттєве значення для історичної науки і може знайти застосування у науковій і викладацькій діяльності вищих навчальних закладів, краєзнавчій роботі тощо.

Все вище зазначене дозволяє зробити висновок, що рецензована дисертація повністю відповідає вимогам п. 9, 11, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор **Чучалін Олександр Петрович** цілком заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили

О.П. Тригуб

15.06.2018 р.